

KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL (1922–1945)

SZERKESZTETTE: BOKOR LÁSZLÓ.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS JEGYZETEKKEK ELLÁTTA: TVERDOTA GYÖRGY

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. I–III. kötet. 2174 l. (Új Magyar Múzeum, 13–15.)

Hatalmas vállalkozásba fogott *Bokor László*, amikor az ötvenes évek elején gyűjteni kezdte a József Attiláról 1922 és 1945 között megjelent írásokat, s még hatalmasabb munkát végzett *Tverdota György*, aki Bokor László halála után gondozta, ellenőrizte és kiegészítette az anyagot, s példamutató filozofiai alaposággal és tárgyilagossággal készített hozzá jegyzeteket.

Ha most elsőként a vállalkozáshoz szükséges idő jelentőségét hangsúlyozzuk, nem annyira a szó fizikai, mint inkább *történelmi* jelentésére gondolunk. Korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy olyan szerzőktől jelenjen meg cikk vagy visszaemlékezés – méghozzá szöveghű kiadásban – mint *Faludy György*, *Fejtő Ferenc*, *Arthur Koestler*, *Losonczy Géza* vagy *Szabó Zoltán*. Korántsem véletlen, hogy a gyűjtemény első (a jelenleginél jóval hiányosabb) változata hiába várta megjelenését 1956-ban, s bár eljutott a nyomdai levonatig, a kiadása végül meghiúsult.

Nemcsak a történelmi tudatunkat felgyűvelő, akarnok, az illetékességet magának fenntartó politikai vezetés volt ellene a számára is kellemetlen dokumentumok közreadásának, hanem a korszak közelsége miatt meglévő, általánosnak nevezhető érzékenység is. Az egykori szereplők joggal tarthattak prolongált megméretésüktől; a barátság intimitása védtelen a nyilvánosság tolokodásával, a kortársi vakság pedig tehetetlen az utókor fölüenyés ítéletével szemben. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy *Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra*, a kései szerelmi ciklus ihletője csak a nyolcvanas évek derekán s nem titkolt ellenérzéssel tette közzé levelezésüket (először – 1984-ben – mindössze 250 példányban nyomatta ki a Békéscsaba Megyei Könyvtára), vagy hogy a kiváló bibliográfus, *Kozocsa Sándor* utólag nem vállalta az *Őserő* című folyóirat 1936. júniusi számában publikált írását, amely József Attilát „durva póriasságai”, „útszéli tragárságai” miatt támatta. Ez utóbbi szöveg természetesen helyet kapott a gyűjteményben (413–4.); a jegyzet névtelen cikként említi (821.), holott a szerző monogramjával jelent meg.

Az idő tehát a gyűjtőknek dolgozott. Végül csupán két írás maradt ki a szerző, illetve a jogutód hozzájárulása hiányában; mindkettő szomorú, lehangoló terméke a kornak. Az egyik *Tatay Sándornak* a jobboldali *Magyar Életben*, 1940 júliusában publikált, *József Jolán* életrajzi könyvéhez fűzött kommentárja, amely az Ady körüli antiszemita vádaskodást melegítette föl, ilyesfajta épületes megállapításokkal: „... József Attilát támogatták a zsidók és mégis nyomorgott. Mert ez a támogatás olyan volt, hogy ne tudhassa magát velük egyenértékűnek. Munkát nem, pozíciót sosem, csak koncot kapott s a konc kevés volt, hogy ne merje magát közbüki tartozónak érezni, hanem érezze magát a többi eltartott költőársával együtt udvari bolondnak.”

A másik *Erdélyi József* páratlanul alpári kirohanása József Attila ellen (a *Virradat* 1943. január 17-i számában), melynek során az a legfőbb érv az egykori költőtárs tehetségtelensége mellett, hogy félzsidó volt. Míg Tatay cikkére csak egy mondat erejéig utal a jegyzetfő Tverdota György, *Féja Géza* egyik, a tényeket eltorzító, antiszemita hangvételű szövege kapcsán (1538.), addig Erdélyi sérelmet és átkait kénytelen részletesebben ismertetni, helytel-kézzel idézni (1822–3., 2067. sko.), mivel a brutális támadás nagy visszhangot keltett, heves sajtóvitát váltott ki, s ez is helyet kapott a gyűjteményben. Erdélyi ellen különben bírósági eljárás is indult József Attila emlékének meggyalázása miatt, s akit hírforrásának megnevezett, *Vajthó László* nyilvánosan utasította vissza a rá való hivatkozást (1840–1.). De a sajtópolémia és a jogi elégtétel mit sem segített magának a helyzetnek képtelenségén, ami ellen *Radnóti Miklós* méltán fakadt ki naplójának – itt ugyancsak közreadott – 1943. február 7-én írt részletében: „Attila nem volt félzsidó. De ha az lett volna?! Kisebbitené ez? A Mű menten veszítene értékéből, sőt nemzeti értékéből?” (1835.)

A gyűjtemény tehát majdnem teljesen mondható, tartalmaz minden, 1922 és 1945 között József Attiláról a *nyilvánosság számára* készült írást. A tárgyyszerű és lakonikus bevezetőből megtudjuk, hogy a megszorítás azt jelzi: a szerkesztők figyelmen kívül hagyták (bármennyire érdekesek is) a leveleket, rendőrségi jelentéseket, bírósági és társasági jegyzőkönyveket s egyéb hivatalos iratokat. Az összegyűjtött anyag műfajilag így is fölötébb változatos: a bírálatok, tanulmányok, visszaemlékezések, nekrológok, újsághírek mellett szépirodalmi alkotások, versek, novellák, regényrészletek is szerepelnek. A határesetet képező műfajok közül csak a naplórészleteknek és a költővel készült interjúknak kegyelmeztek meg a szerkesztők. (Vö. 5–6.) Jóllehet terjedelmi okból ki kellett szűri a jelentéktelenebb írásokat, s föltehetően még akadnak lappangó, felfedezésre váró szövegek, az olvasó mégis úgy veheti kézbe a gyűjteményt, hogy „elolvasása után összeáll előtte egy korszak József Attila-recepciójának teljes képe, olyan kép, amely lényegesen aligha módosul a jövőben” (16.).

Azaz nem keveset ígér a bevezető. S tegyük azonnal hozzá: be is váltja maradéktalanul a három kötet több mint kétezer lapján kis híján ezer dokumentumot közreadó és további százakra jegyzetben tekintő gyűjtemény. Túlzás nélkül állítható, hogy *alappművet* tartunk a kezünkben, amely hozzásegít ahhoz, hogy ismereteinket ellenőrizhessük, a forrásokkal szembesíthessük. Hogy széles körben elterjedt és tekintélyektől támogatott hiedelmeket cáfolhassunk. Hogy rátaláljunk nem egy legenda fölötébb ingatag alapjára. S nemcsak József Attila megítélésében.

Apróbb hiányok természetesen akadnak. Az 1945-ös anyag feltűnően sovány; a válogatás során kiszűrt cikkek jegyzékében (2117–2121.) sem szerepel Barta Lajos *József Attila* (Szabad Magyarság, Mexico-City, 1945. 5. és 6. sz.) vagy Nagy István *József Attila új népe* című írása (Kolozsvar, 1945.), holott egyik sem lappangó mű, annyira nem, hogy megtalálhatók „A magyar irodalomtörténet bibliográfiája” c. sorozat hatodik kötetének (Budapest, 1982.) 658., illetve 671. lapján. Hasonlóképpen hiába kerea-

sük Veres Péter egyik fontos, József Attilával is foglalkozó cikkét (*Munkásirodalom*. in: *Munkások*. Budapest, 1944.), amit azért sajnálunk, mert kettejük kapcsolata jóval jelentősebbnek tűnik az újabb kutatások fényében.

Számottevő hiány csupán egy van: *Szántó Judit*nak, a költő élettársának (az utolsó bejegyzést kivéve) 1938 és 1944 között írt naplója, amely először a Kritika 1984. évi 8. számában jelent meg, Murányi Gábor összeállításában. Föltehetően az idő ludas benne, hogy nem kerülhetett be a gyűjteménybe, s csak a jegyzetekben lehetett számolni vele (vö. 752.). (Ugyanakkor a napló 1986-os könyvkiadása, melynek egyik lektora Tverdota György, figyelembe vehette a gyűjtemény cikk- és jegyzetanyagát.) Szántó Judit naplója felbecsülhetetlen értékű dokumentum, hiányát különösen fájjaljuk, mert – tévedései, pontatlanságai ellenére is – alapvető összefüggéseket segít megvilágítani, kivált József Attila megingásainak és a pszichoanalízishez való sodródásának bemutatásával.

Talán szerencsésebb lett volna, ha a terjedelmi okokból nem közölhető hosszabb írások (József Jolán: *József Attila élete*. Bp., 1940. Galamb Ödön: *Makói évek*. Bp., 1941. Bányai László: *Négyszemközt József Attilával*. Bp., 1943. Németh Andor: *József Attila*. Bp., 1944., illetve az 1942-ben lejegyzett, de jóval később publikált Vágó Márta: *József Attila*. Bp., 1975.) rövid szerkesztői ismertetése is külön tételként szerepelne. Ez már csak azért is indokoltnak látszik, mert a gyűjtemény „sűrűsödési pontjai” a szenciácsi számba menő életrajzi események mellett (mint a József Attila ellen indított perek – a *Lázadó Krisztus* című vers miatt 1924-ben vagy a halálbüntetés eltörlését szorgalmazó röpirat társzervezősége miatt 1932-ben –, Szántó Judit öngyilkossági kísérlete 1933-ban, a Baumgarten-díj odaítélése körül ismételtell fellángoló viták vagy az összes többi felülmúló: az irodalmi életet valósággal sokkoló szárszói tragédia) éppen a verskötetek és a József Attiláról szóló könyvek, amelyekről számos recenzió, bírálat jelent meg. De mindezek a kifogások legfeljebb egy elméleti teljességigény nevében hozhatók fel, nem kisebbítik a gyűjtemény jelentőségét.

Említettük korábban, hogy e dokumentumokat így, együtt tanulmányozva végre tisztázni lehet sok félreértést, hamis legendát. Mindenekelőtt cáfolni lehet azt a vélekedést, mely szerint József Attiláról, míg élt, irodalmi életünk nem vett tudomást. Valójában az volt a helyzet, amiről Arthur Koestler vallott megrendítő nyíltsággal a József Attiláról írt talán legszebb nekrológban: „Banális volna, ha emberünk félreismeret zseni lenne, akit a halála után fedeznek föl – ez, mondhatni, klasszikus séma volna, és úgy szólván rendben lenne. A dolog azonban úgy áll, hogy József Attilát már 17 éves korában nagy költőként tartották számon, és mi mind tudtuk, hogy zseni, mégis engedjük szemünk láttára szép lassan tönkremenni. Mielőtt ugyanis szentté avatták volna, azaz amíg élt, veszekedős, önfejű és nehezen elviselhető volt. (...) Esszéket és nekrológokat írván készségesen megengedtük a zseninek, hogy ilyen legyen, a valóságos kávéházi asztalnál azonban az idegeinkre mentek ezek a jellemvonások.” (1533.)

Természetesen az *ismertség* még nem jelent *elismertséget*; de hogy József Attila ismert volt, nem vitatható. Koestler túloz, mikor azt állítja, hogy már a tizenhét éves József Attilát nagy költőként tartották számon, de tény, hogy nem akármilyen indulást mondhatott magáénak. Tizenhét évesen verseskötete jelent meg, a *Szépség koldusa*, melyhez előszót nem akárki: *Juhász Gyula* írt, az ifjú szerzőt „Isten kegyelméből való költő”-ként ajánlva az olvasók figyelmébe. A későbbi életút ismeretében szinte profetikusan tűnnek szavai: „Emberek, magyarok, íme a költő, aki indul, magasba és mélybe: József Attila, *szeressétek és fogjátok pártját neki!*” (28.)

Egy évvel később a *Nyugat* hozta le a verseit, s a *Lázadó Krisztus* miatt lefolytatott istengyalázási per szélesebb körben tette ismertté nevét. 1924 karácsonya után már a második kötete jelent meg. Tanulmányútja során felfigyelt rá a bécsi emigráció sok jelentős személyisége: *Ignotus és Hatvany Lajos, Lesznai Anna és Balázs Béla, Fényes Samu és Gáspár Endre, Lukács György és Kassák Lajos*. Bécsben tett szert a mellette mindvégig kitaró s jelentőségig elsőként felismerő *Németh Andor* barátságára is, aki őt később összeismertette *Karinthy Friggyessel*, majd *Arthur Koestlerrel*. Párizsban érte a hír, hogy a *Nyugat* 1926. szeptember 15-i számában Ignotus leköszölte és méltatta *Tiszta szívvvel* című költeményét (94–5.), melyről utóbb Hatvany Lajos azt nyilatkozta, hogy ebből „fogják megismerni a kései korok, hogy mi történt az összeomlás utáni szerencsétlen nemzedékkel” (339.). Maga József Attila később (a *Curriculum vitae*-ben) büszkén hivatkozott erre, s a sors iróniájának nevezte, hogy éppen ez a vers vetett véget Szegeden bölcsészhallgató pályafutásának.

A húszas évek végén és a harmincas évek elején olyan, különböző felfogású és pártállású emberek támogatását élvezte, mint a liberális *Hatvany Lajos* és *Hatvany Bertalan*, a polgári radikális *Vágó*

József, a nemzeti radikális Bajcsy- Zsilinszky Endre, a szociáldemokrata Mónus Illés, a Nyugat első nemzedékének neves tagjai közül pedig (a már említettek mellett) Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond. Igaz, nem lebecsülhető ellenfeleket, sőt ellenségeket is szerzett magának; a különféle irodalmi és politikai mozgalmakba és küzdelmekbe belebonyolódva ezt nem is lehetett elkerülni. Elsőként és legnagyobb feltűnést keltve Babits Mihályt sértette meg, amikor – Ignotus iránti szolidaritásból és Németh Lászlónak a Nyugatban megjelent vállveregető bírálatára (vö. 146–8.) válaszképpen – közreadta hírhedtté vált kritikáját 1930 januárjában. Később hasonló élességgel kelt ki, bár kevésbé látványosan Kassák Lajos, illetve a Gömbös-kormány reformszólalmainak felülő, Új Szellemi Frontot meghirdető Zilahy Lajos és a hozzá csatlakozó népi írók ellen.

„József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek” – írta róla szeretettel Kosztolányi (339.). Ám a gyakori és kiszámíthatatlan hangulatváltásai, melyek kíméletlenségig őszinte önelemzésekkel és eltökélten cáfolni akaró okfejtésekkel párosultak, igencsak próbára tették környezete türelmét. A hasonlóképp gyors és váratlan politikai fordulatai, olykor páfordulásai pedig (melyekről még bővebben szólunk majd) nem egy korábbi szövetségesét, elvtársát, barátját idegenítették el tőle (példákképpen Fejta Gézára és Illyés Gyulára utalnánk). Kivált az illegális kommunista párthoz fűződő kapcsolata fordított ellene sokakat: először amikor tagja lett, másodsor amikor eltávolított tőle.

Többszöri sikertelen próbálkozás és egy-két kéréséletű vállalkozás után 1935 őszén végre saját lapot alapíthatott, Ignotus Pál és Fejtő Ferenc társaságában, Hatvany Bertalan és a még párizsi útján megismert Cserépfalvi Imre könyvkiadó támogatásával. Az elkötelezetten antifasiszta, baloldali szellemű Szép Szó szerkesztése igazi szívügye volt, s a folyóirat belső köre egyszerre volt számára baráti társaság, irodalmi műhely és eszmei közösség. (Különösen érdekesen alakult a kapcsolata Ignotus Pállal, akivel már a húszas évek derekán barátkozott, de később eltávolodtak egymástól, s csak ekkor újult fel a barátságuk.) Ignotus, Fejtő, s mellettük Németh Andor, Remenyik Zsigmond és a többiek nemcsak vállalták őt, hanem zászlót is bontottak mellette – s mint az a gyűjteményben szereplő cikkeikből, tanulmányaikból kiolvasható –, úgy tekintettek rá, mint a világháború utáni időszak legnagyobb költőjére.

Kétségtelen, a Szép Szó kiállása nemcsak segítette, hanem – a rivális irodalmi folyóiratoktól, társulásoktól elválasztva – korlátozta is József Attila elismerését. De fontosabb ennél, hogy megváltozott a pozíciója önmaga előtt s az irodalmi életben: többé nem lehetett nem számolni vele. Nagy kár, hogy e kedvező fordulat túl későn következett be, akkor, amikor már egyre kevésbé volt ura magának, s egyre embertelenebb erőfeszítést követelt tőle a költői hivatás teljesítése. Belül-kívül reménytelen helyzetben, elhatalmasodó betegség és elhatalmasodó „szörny-álmok” fenyegető szorításában. Kevés oly megrendítő verssort olvashatunk, mint ez a töredéknek (?) maradt, iszonyú küzdelmet sugárzó, lelkéből kiszakadt fájdalom kiáltás (1937 elejéről): „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!”

Más kérdés, hogy ekkor már nem érte be a lelkes baráti kör dicséretével, várta a szélesebb, meggyőzőbb visszhangot. Hiába várta. Vágó Márta is, Cserépfalvi Imre is beszámol róla, hogy mennyire megviselte József Attilát az 1936 decemberében megjelenő verskötetete, a *Nagyon fáj* iránt mutatkozó értelmetlen érdektelenség (vö. Vágó Márta: *József Attila*. Bp., 1978.² 271–2., illetve Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp., 1982. 158–161.). Hasonlóképp személyes kudarcként élte meg, amikor 1937. január 14-én, a Szép Szó által szervezett esten nem olvashatta fel a rendőrség betiltása miatt a Thomas Mann utdvözlő ódáját (450–3., 833–5., illetve Vágó Márta: i. h. 279–81.).

Az utolsó évben kialakult fonák, sőt kétségbeejtő helyzetről mi sem árulkodik jobban, mint az, hogy a kitűnő kritikus, József Attila értő és megértő csodálója, a későbbi 1940-es össziadás sajtó alá rendezője, a kommunista Bálint György a *Nagyon fáj* című kötetről – a magyar irodalom e pártatlan teljesítményéről – írt bírálatában szükségesnek érzi megvédeni a költőt önmaga ellenében és szelíd tapintattal előre- vagy inkább visszaterelni igyelszik egy „közösségi” költészethez: „... És mégis reméljük – a költő érdekében is –, hogy írójának ez az irányzata, ez a nagy befelénkezés nem marad állandó. (...) A bűvár részéről megrázó és nagy jelentőségű teljesítmény, ha lemegey az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenni is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem ‚árulásnak’, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással ‚az ösztönöket idebent’. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett, és jótékonyan fokozta a költő belső érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, a termelési erőket odakint’.” (471.)

A *Kortársak József Attiláról* című gyűjtemény alapján már számszerű kimutatásokat is tehetünk. Életében mintegy négyszáz kisebb-nagyobb cikk foglalkozott József Attilával, és ezek nem kis hányada politikai „botrányairól” adott hírt. Hét verskötetéről hetvenhat írás jelent meg, túlnyomó részük bírálattal, de akad közöttük figyelemfelhívó ismertetés is. Legkedvezőbb fogadtatása az 1934-es *Medvetánc* című válogatott versgyűjteménynek volt: tizennégy cikket kapott. Ha nemzedéktársai műveinek korabeli sajtóvisszhangjával hasonlítjuk össze az övét, ezek a számok közepesnek vagy a közepesnél valamivel jobbnak mondhatók. Akkor ennyi elegendő volt ahhoz, hogy ismertté váljon; az utókor ítélete felfelé nézve természetesen szégyenletesen kevés.

A legtöbb írással Féja Géza, Fejtő Ferenc és Németh Andor szerepel, s négy-öt publikációja van Bálint Györgynek, Gergely Sándornak, Ignótus Pálnak, Komlós Aladárnak, Molnár Tibornak, Nádass Józsefnek, Nyigri Imrének és Vass Lászlónak is. A neves kortársak közül a már említett Hatvany Lajos, Ignótus, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Németh László és Remenyik Zsigmond mellett Dsida Jenő, Füst Milán, Gaál Gábor, Halász Gábor, Illyés Gyula, Karinthy Frigyes, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Veres Péter, Zelk Zoltán és Zsolt Béla írt róla. Nem akármilyen névsor ez. Meggyőző bizonyították arra, hogy mennyire figyelték rá.

Még akkor is, ha a szerzők egy része alábecsülte tehetségét. Mint az őt „bagótlan Kakuk Marci”-nak látó Németh László (146–8.), a „hidegségét” szemére vető Füst Milán (367–71.) vagy Kassák Lajos, aki a *Munka* című folyóirat szerkesztőjeként beavatkozott a nála megjelenő, Zelk Zoltán által írt kritika szövegébe, és – Vas István visszaemlékezése szerint – „a határozottabb elismerést kihúzta, s beletéteget néhány komolyabb fenntartást” (129–30., illetve 731.). Van példa arra is, hogy a bíráló álláspontja változott az idő folyamán: a liberális Komlós Aladár és a radikális nézeteket valló Féja Géza egyaránt üdvözölte József Attila korai köteteit, majd kifogásolta az 1931-es *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* által fémjelzett korszak teljesítményét, a *Medvetánc* megjelenése után azonban ismét a legnagyobb elismeréssel szólt költészetéről. Ennyi ellenvélemény legfeljebb a költő érzékenységét sérthette; ami valóban joggal bántotta, az a Baumgarten-alapítvány nagydíja odaítélésének ismételt elmaradása volt (vö. 348–9., 395., 445., 796–7., 812–4., 832.).

Ám teljesen megváltozik az optikánk, ha az eddig tapasztaltakat a József Attila halála után gejzirként feltörő és kiapadhatatlannak bizonyuló irodalmi terméssel szembesítjük. A szörnyű tragédiáról értesülve, nemcsak a barátok és a hívek rendültek meg, hanem az ellenfelek, sőt a korábban közönyösek is. Halálának hatása egyedül Petőfiéhez mérhető irodalmunk történetében. 1937 decemberében – egyetlen hónap alatt – hetven nekrológ jelent meg róla, megközelítően annyi cikk, mint valamennyi kötetéről összesen. S nem annyira a bírálatok száma szorul magyarázatra, mint inkább a nekrológoké. Hiszen nem az ő öngyilkossága volt az első, amely a nyomorúsággal és betegséggel szemben alulmaradó írórsors jelképévé magasodhatott. Talán elég, ha Cholnoky László vagy egykori pártfogója, Juhász Gyula példájára hivatkozunk (akiknek öngyilkossága magát József Attilát erősen foglalkoztatták); egyik sem rázta meg ilyen mértékben a közvéleményt.

Lehet, hogy a Koestlertől idézett sorok adják meg a választ: a magyar írói társadalom hirtelen rádőbbedt felelősségére, s így próbált vezekelni. Feltűnő, hogy mennyire kibővül a róla szólók száma. Bajcsy-Zsilinszky Endrétől Barcs Sándorig, Berda Józseftől Bóka Lászlóig, Darvas Józseftől Déry Tiborig, Gelléri Andor Endrétől Gombos Gyuláig, Hankiss Jánostól Havas Endréig, Kodolányi Jánostól Losonczy Gézáig, Radnóti Miklóstól Rátz Kálmánig, Cs. Szabó Lászlótól Szabó Zoltánig mindenki állást foglalt, aki valamit is számtított (és az is, aki nem).

S a féltékeny Erdélyi Józsefet és a szélsőjobb oldali sajtót nem számítva, példátlanul egyöntetű és elismerő a megítélés. Németh László és Kassák Lajos felülvizsgálja korábbi véleményét (vö. 1936–7., illetve 1199–1203.). Illyés Gyula cáfolja, hogy József Attilával verseket írtak volna egymás ellen (1285.). A kommunista Sándor Pál, aki 1934-ben a *Társadalmi Szemle* társszerkesztőjeként cikket rendelt a *Külvárosi éj* című kötet ellen (776–7.), most, 1940-ben saját kiadásában jelenteti meg a költő szemléletét elemző-méltató tanulmányát, *Az igazi József Attila* címmel (1340–61.). Még az is előfordul – Fiala Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt sajtófőnöke vállalkozik rá –, hogy a szélsőjobb oldali számára próbálják meg kisajátítani József Attilát (1390–1.).

E nekibuzdulásnak köszönhető, hogy megnő az érdeklődés a költő és életműve iránt (a koestleri megállapítás nem vonatkozik a nagyközönségre, amely valóban csak a halála után fedezte fel művészetét), s másfél évvel a *Nagyon fáj* lehangoló kudarca után, 1938 májusában – Németh Andor szerkesz-

tésében a Cserépfalvi Kiadónál – a könyvnapra megjelenő *Összes versei és válogatott írásai* végre teljes diadalt arat. „Talán nem túlzás azt mondanom – írta visszaemlékezésében Cserépfalvi Imre –, hogy fennállása óta ez volt a Kiadó legnagyobb sikere. Egyáltalán, a magyar költészet egésze sem dicsekedhet sok olyan művel, amely ilyen rövid idő alatt teljesen elfogyott volna. A harmadik napon már nem volt belőle: azonnal utána kellett nyomni ezer vagy kétezer példányt, mert az érdeklődés folyamatossá vált.” (Cserépfalvi: i. h. 184.)

A *Kortársak József Attiláról* cikkeivel szembesülve ismét fel kell tenni a kérdést: miért nem vált – nem válhatott – az irodalmi élet elsőszámú szereplőjévé, mint korábban Petőfi vagy Ady, akikhez hasonlítani szokássá vált utóbb? A továbbiakban néhány szempont felvetésével szeretnénk hozzájárulni a válaszadáshoz.

Mindenekelőtt a *reformkor* vagy a *századelő* irodalmi s politikai élete (e kérdés kapcsán mindkettőről beszélni kell) merőben más lehetőségekkel rendelkezett, mint a két világháború közötti időszaké. A reformkorban alakultak ki tulajdonképpen a folyamatos irodalmi élet keretei; a „korszerűség” ideje volt ez, amikor a szépliteratúra tájékozódási és vonzási köre kicsi és könnyen áttekinthető volt; a hazai nyelv és irodalom művelése nem csupán kulturális ügynek, hanem hazafias tetteknek számított; a klasszicista ízlés uralmát megtörő romantikus áramlatok rohamosan növekvő társadalmi-politikai érdeklődést tudhattak maguk mögött; a népiesség pedig viszonylag széles társadalmi-irodalmi mozgalom volt, amely Petőfit országos szinten tette ismertté és népszerűvé. (Csak amikor ennek normáitól eltért – először *A helység kalapácsa* című művével –, kezdődtek ellene támadások, s bár politikai radikalizálódása szűkítette inkább, mint növelte híveinek körét, indulása előnyeit mindvégig élvezte.)

Ady fellépése a századelőn már egy nagy hagyománnyal dicsekvő és megújulásra képtelen népies ízlészmennyel szemben történt, s nem lebecsülhető ellenállásba ütközött (nemcsak a hivatalosság, hanem az író-társadalom olyan kiválóságai részéről is, mint a pályája zenitjére érkező Mikszáth vagy a saját szertelenségeiben felőrlődő Bródy), de éppen a konzervatív fenyegetés tartotta össze a progresszív tábort (tompítva és leplezve a belső ellentéteket), úgy állítva be, mintha csak a régi és új harcáról lenne szó, és kihasználva az uralkodó pozícióban lévők által is elfogadott – későbbi korok felől csupán nosztalgiaiával szemlélhető – liberális játékszabályokat. (Igaz, Ady szerette magát magányos harcosnak nevezni – ezzel is fokozva szerepe nagyságát –, de valójában nem kevés előzményre, és a jelentős mozgalomra szélesedő *Nyugat* támogatására támaszkodhatott.)

Új korszak kezdődött a háborúval, a gazdasági és politikai élet nagyfokú militarizálásával, ami különben folytatódott a háború után is. A kommun tapasztalataitól megrettent és Trianonért revánusra készülő politikai és társadalmi erők igyekeztek kitölteni az időközben leszűkült mozgásteret. Ez nem sikerült ugyan maradéktalanul, de annyit értek el, hogy (a közös nemzeti értékekre hivatkozva) a frontális ütközést elkerültek az ellenzékkel, melynek tábora mindvégig megosztott maradt. Az irodalmi-szellemi életben jelentkező irányzatok is legalább olyan hévvel hadakoztak egymás, mint a politikai hatalom vélt és valódi bűnei ellen. Mi sem jellemzőbb a kialakult helyzetre, mint az, hogy József Attila nemzedékének legjelentősebb fróci csoportosulása, a harmincas években zászlót bontó új népies mozgalom olyan kizárólagossággal igényelte magának a néptömegek ügyének képviselőtét, mintha nem létezne más politikai szervezet (pl. a nagymúltú Szociáldemokrata Párt), amely hasonló feladatra vállalkozott.

Ilyen fokú megosztottság mellett aligha volt megvalósítható az irodalmi életben a Petőfiéhez vagy akár Adyéhoz mérhető, az író-társadalom vagy akár a progresszív tábor többsége által támogatott vezető szerep. A háború után indult nemzedék legjobbjai sem kerülhették el, hogy az egymással versengő csoportok vagy mozgalmak egyikének-másikának tagjai legyenek. Volt akinek ez nem esett nehezebbre és olyan is, aki nem kis ellenérzéssel szánta rá magát. Példaképpen *Illyés Gyula* és *Németh László* pályájára hivatkozunk.

Illyés hosszú párizsi emigrációval, baloldali és avantgarde múlttal a háta mögött indult itthon, Babilon és a Nyugat előzékeny támogatásával, mégis kezdeményezője lett egy új, saját csoportosulásnak, a népi fróci mozgalomnak (jóllehet közvetítő-egyeztető missziójának mindenkor eleget tett). Németh László egész nemzedékének szószólója kívánt lenni, s ezért igyekezett megőrizni szellemi függetlenségét mindegyik irányzattal, a vele rokonszenvező Babitscsal szemben is (így vágott bele példátlan vállalkozásába, az egyedül írt és szerkesztett *Tanú-ba* is), de később – nem vállalva tovább a teljes magányt – csatlakozott a népies mozgalomhoz, az igényeihez legközelebb álló társuláshoz.

Kettejükhöz képest József Attila útja nemcsak változatosabbnak, hanem – mondhatni – *rendhagyónak* mutatkozik. 1925-ben tagja lett a Vági-féle Magyarországi Szocialista Munkáspártnak. Egy év-

vel később (párizsi tartózkodása idején) az Union Anarchiste-Communiste-nak. 1928 őszén kapcsolatba került a Bartha Miklós Társasággal, melynek keretében végzett legjelentősebb munkája az 1930 tavaszán Fábán Dániellel közösen írt *Ki a faluba* című röpirat (ebben a népi írótól előlegező programot vázolnak fel). Közben 1929 végétől munkatársa Bajcsy-Zsilinszky lapjának, a nemzeti fajvédő *Előőr*nek. 1930 őszén tagja lett az illegális kommunista pártnak. Novemberben több társával együtt kilépett a Bartha Miklós Társaságból, 1932 februárjában azonban ismét a Társaság tagja. 1933 végére eltávolodott a kommunista párttól.

A következő évben közel került a *Szocializmus* című folyóirat köréhez, melynek vezetője a szociáldemokrata Mónus Illés. Szeptemberben visszautasította Illyés Gyulát, aki a népi írók fóruma, a *Válasz* nevében verset kért tőle. S végül 1935-ben az Új Szellemi Front elleni fellépés összehozta Ignotus Pállal, akivel együtt megalapította a baloldali, de „felekezeten kívüli” *Szó-t*. Egy interjú során, amikor erről faggatták, válaszul Ignotus Pált idézte: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.” (420.)

Hihetetlenül mozgalmas életút; hirtelen fordulatok, kitarulkozások és bezárulások sorozata, melyek nyugtalan hősét a megtapasztalás és a próbatétel szinte kényszeres szomja hajtja. Az indulatok erejét jelzi, hogy – mint arra nemrég a József Attila-kutatás felfigyelt – a kommunista párttól nem azonnal vezetett az út a szociáldemokratákhoz: közbeekelődtött egy (meglehetősen súlytalan) jobboldali epizód (vö. Horváth Iván: *Újabb jegyzetek József Attila párttagságának megszakadásáról*. Gondolat-Jel, Szeged, 1988. 2. sz.). Tulajdonképpen már Szántó Judit hírt adott a költő megingásáról és a „nemzeti kommunizmust” hirdető Rátz Kálmán befolyásáról (Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Bp., 1986. 24., illetve 110–1.). József Attila és az igen változatos politikai pályát befutó (MOVE-alapító, majd kommunistákkal barátkozó ellenzéki, NÉP-képviselő, nyilaskeresztes, németellenes jobboldali pártot szervező és Mauthausenbe deportált) Rátz Kálmán jó kapcsolatát támasztja alá most a gyűjteményben található megemlékezés (1629–30.) és a párthívei élén való tisztelgése a költő budapesti temetésén, amiről Radnóti Miklós naplórészletéből értesülünk (1661.).

Alighanem *Ignotus Pál* jellemzése a helytálló, amikor ezt írta: „József Attila mindig ellenzéki volt a szó legszorosabb értelmében, mindig baloldali volt, még az Előőr kiruccanását is beleértve, s mindig szocialista, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott (...) Kezdte volt mint a bolsevizmussal rokonszenvező forradalmi szocialista, szigorúbb pártpolitikai követelések, és tudommal pártpolitikai viaskodások nélkül. Azután csuszamlott jobbra-balra – szélsőbalra, bölcseleti és zornalisztikai lejtőkön, világ-szövetkezeti álmoképből anarcho-szindikalizmusba, intuicionizmusból fenomenológiába, végletes kollektivismusból végletes individualizmusba és a kettőnek különféle elegyes változataiba.” (Ignotus Pál: *Csipkerózsa*. Bp., 1989. 153.)

Ugyanakkor nem csodálkozhatunk azon, hogy váratlan fordulataival még a hozzá közel állókat is zavarba hozta. Így lett például modellje Nagy Lajos *Budapest nagykávéház* című satirikus regénye (1936) Gerlei nevű szereplőjének, aki egyszer liberális, másszor szélsőjobboldali, végül demokratikus lapok alapításában segítkezik, és verseit minden alkalommal a kívánt célnak megfelelően alakítja át (434–441.). Féja Géza pedig, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten az *Előőr*shöz tartoztak), s 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg Babitscsal szemben (194–5.), méltán háborodott fel néhány hónappal később, amikor kézhez kapta a vélekedésére rációzó *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet, s nevezte a verseit osztályharcossá átiró József Attilát „szélkakas-költőnek” (208–211.). (Később viszont – a *Medvetánc* megjelenésekor – elégtétellel nyugtázta az ellentétes irányú változást – vö. 364–7.)

József Attila utolsó éveit nem a politikai, hanem az érzelmi életében bekövetkező éles fordulatok jellemzik, s ezekben egyre nagyobb szerepe van betegségének. Kiegyensúlyozatlan lélekállapota, gyakori indulatkitörései miatt állandó aggodalomban éltek barátai; igen beszédes az az eset, melyet Vágó Márta említ (a Szép Szó szerkesztőségének üléséről számolva be): „A legközelebbi pénteken nem jött el hozzám. A fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat is fölmerült, hogy hűtlen lesz, talán 'átmegy jobbra'?” (Vágó Márta: i. h. 298.) Talán lehetett alapja annak, amit Kodolányi János írt utolsó, „kísérteties” találkozásukról, mikor is hozzá és a *Válasz*-hoz – azaz a konkurenciához – fordult volna segítségért (vö. 1182., 1628., 2038–9.).

Éppen azért tűnik fölbecsülhetetlen értékűnek e dokumentumgyűjtemény, mert részrehajlás nélkül, pontosabban *valamennyi részrehajlással együtt* tárja elénk a költő életének és műveinek recepció-

történetét. A témával foglalkozó irodalom ugyanis többnyire egyoldalúan elfogult József Attila iránt, mint Agárdi Péter tanulmánya (*A szocializmus mint költészet*. In: „Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 4. Bp., 1975.), amelynek vitathatatlan érdeme ugyan, hogy igazságot szolgáltat a költő első igazi értőinek – mindenekelőtt a Szép Szó körének –, de meg sem kísérli számba venni a másként vélekedők indítékait vagy éppen igazságait. Hasonló okból tartjuk elhibázottnak **Eörsi István**nak a dokumentumgyűjtemény ürügyén írt szellemes cikkét (*Élet és Irodalom*, 1988. április 15.), melyben az utókor fölényes ironiájával olvassa a korabeli szektás kommunisták, Babitsék és a népi írók fejére tökéletes süketségüket, ahogy elmentek József Attila költői teljesítménye mellett.

Valójában a dokumentumok inkább arról győzhetnek meg, hogy – mint Murányi Gábor állapítja meg kitűnő recenziójában (*Magyar Nemzet*, 1988. április 11.) – például Németh Lászlónak az 1929-es *Nincsen apám, se anyám* című kötetéről megjelent elmarasztaló kritikája, ha nem is ismerte fel a versek értékeit, mégis koncepciózus írás, Németh László-i színvonalú. (Tegyük hozzá: Németh László ekkori felfogásába sok minden nem fért bele; így nem vette észre Babits és Kosztolányi háború utáni lírájának megújulását, jelentőségét sem.) S ugyanez mondható el Kassákról és másokról is.

Pontosításra szorul József Attila és a kommunista párt kapcsolatának története is. A közhiedelem szerint a költő eltávolításában az első lépés a moszkvai *Sarló és Kalapács* című lapban 1931-ben publikált, a Moszkvai Proletárfrők Szövetsége magyar csoportjának megbízásából közzétett „platformtervezet” volt, amelyben lefasisztázták őt (vö. 221–2.). Kétségtelen, hogy József Attilát igen érzékenyen érintette a megbélyegzés, választ is írt rá, ami kéziratban (és töredékben) maradt. Nem tudtuk, hogy milyen információk alapján jutottak erre a véleményre a platformtervezet készítői. Annál is inkább rejtélyesnek tűnt a dolog, mert az állásfoglalás megszóvegezője, Mathejka János egy 1927-ben megjelent cikkében még azt írta József Attiláról, hogy „ha félszegen és zavarosan is, de egyik-másik versében kifejezést ad a magyar munkásosztály lelkében végbemenő forrongásnak” (102.).

Tulajdonképpen már Révai József ráhibázott az igazi okra 1959-es tanulmányában, amikor a *Ki a faluba* című röpirattal hozta összefüggésbe a moszkvai értékelést (Révai József: *József Attila-problémák*. in: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., 1968.² 350–1.). A dokumentumok alapján egyértelmű, hogy az emigráció Haraszti Sándornak a kolozsvári *Korunk* 1930. októberi számában megjelent cikke nyomán alakította ki negatív véleményét. A kommunista Haraszti, ha nem is annyira változatos, de föltöbb vizsontagságos politikai pályát futott be, egyaránt megjárva Horthy, Rákosi és Kádár börtöneit. Az ominózus *Magyar eszerek* című írásában – az ő nézőpontjából korántsem alaptalanul – éles bírálatban részesítette a parasztkérdést a magyar faj védelmével azonosító *Ki a faluba* című röpiratot, s nevezte – a korabeli mozgalmi zsargont használva – fasiszta szelleműnek (201–2.), aminek jelentése akkor, Hitler előtt, némiképp más volt, mint napjainkban.

A sors ironiája az is, hogy a lavinát elindító *Korunk* és szerkesztője, Gaál Gábor mindvégig baráti viszonyban volt a költővel. Az őt ugyancsak becsülő Gergely Sándor pedig (aki 1931 őszén elhagyta Magyarországot és Moszkvába utazott) elérte, hogy a *Sarló és Kalapács* 1932. januári számában hozzászólás jelenjen meg, amely korrigálta a korábbi megítélést, József Attilát a „proletárirodalommal” „rokonszenvező írónak” titulálva (229.). A költő és a párt kapcsolata tehát nem az emigráció vélemény múltott.

Bármennyi fejtörést okoz is a szakirodalomnak a kizárás vagy „kihagyás” problémája, József Attila eltávolodását a mozgalomtól szükségszerűnek kell tekintenünk. A német kommunisták felelőssége Hitler győzelmében olyan politikai válságot tudatosított a költőben, ami utóbb nyílt vitába sodorta a párttal. Az engedetlen, „fegyelmetlen” s ráadásul pszichoanalitikus kezelés alatt álló József Attila sem volt elfogadható a szektás, de egyszersmind az illegalitás nehéz körülményei között szigorú konspirációra kényszerülő mozgalom számára.

Ismét csak Koestler szavait véljük helytállóknak, még akkor is, ha részben saját lélekállapotát vetíti vissza a költőre: „József Attila – nemzedékének legjobbjaihoz hasonlóan – kommunista volt. De elfordult a mozgalomtól, amelynek rothadása (a német eredeti fordításában itt – a jegyzet helyesen utal rá – az eufemisztikus „torzulása” szó szerepel) épp a legjobbak közül sokaknak az életébe vagy a józan eszébe került. Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy családottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek attól a keverékétől, amely a párt-hoz fűződő érzelmeit jellemezte, hogy senki sem volt képes erre közülünk, ha ebbe az érzésbe belekóstolt. Mert a párt volt az a kártya, amelyre mindenünket föltettük, és amelyen mindenünket elvesztettük.” (1533.)

Tehát nem a későbbi fejlemények ismerete, az utólagos bölcsesség mondatja velünk, hanem József Attila akkori útkeresésének és az illegális kommunista párt akkori pozíciójának figyelembe vétele, hogy egymásra találásuk és elválásuk egyaránt szükségszerű volt. József Attilának ki kellett próbálnia ezt a lehetőséget is. Akár a többit is.

Valószínű, hogy amikor meghalt, a költőt őszintén meggyászoló Illyés Gyula (vö. 574–5.) arra gondolhatott: e katasztrófával végződő sors is őt igazolja abban, hogy a népi írók közösségét választotta. Később azonban – a permanensen éleződő politikai küzdelmekben – mindegyik párt és irányzat igyekezett kisajátítani a maga számára József Attila örökségét, mindegyik belekapaszkodott az életmű neki kedves (és kedvező) részletébe, s *erre* hivatkozva tette meg a két háború közötti időszak vezéralakjává. S a különböző, egymással nem vagy alig érintkező József Attila-képek idővel egyetlen egységgé „finomultak” a fejekben. Nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy éppen az vált utólagos sikere alapjává, ami annyira gátja volt elismerésének életében: hogy mindenhová és sehová sem tartozott.